

Jolanta Muszyńska

Wydział Pedagogiki i Psychologii, Uniwersytet w Białymstoku*

E-mail: jolamusz@uwb.edu.pl

ORCID: 0000-0002-8116-4343

Poczucie wspólnotowości w wymiarze pedagogicznym. Uzasadnienie teoretyczne i kierunki badań**

Summary

A SENSE OF COMMUNITY IN THE PEDAGOGICAL DIMENSION. A THEORETICAL JUSTIFICATION AND DIRECTIONS OF RESEARCH***

The sense of community is recognised as a key category favouring the development of local communities, conducive to the growth of social activity, supporting the activation of internal resources of the group in the field of solving social problems. The main goal of the article is to show the possibility of using the assumptions of the theory of community-relatedness in pedagogical research. The author indicates how much and to what extent the sense of community is complementing the area of research of contemporary local environments. The analysis of research on the sense of community conducted by American and European researchers determines possible areas and directions of research with particular emphasis on social participation in the local space.

Key words: sense of community, community, local communities, social participation

red. Paulina Marchlik

Wprowadzenie

Poczucie wspólnotowości stanowi obiekt zainteresowania badaczy wielu dyscyplin naukowych w szczególności psychologów społecznych. Rozwój

---

* ul. Świerkowa 20/Budynek A i C, 15-328 Białystok

** Finansowanie: Uniwersytet Warszawski

community psychology (psychologia społeczności, psychologia wspólnotowości), zapoczątkował badania prowadzone m.in. w Stanach Zjednoczonych od lat 70. XX w., koncentrujące się na relacjach jednostki w społecznościach i społeczeństwie. Główne obszary badań dotyczą problemów społeczności, relacji w ich obrębie czy też postaw i zachowań. Jedno z pierwszych założeń psychologii wspólnotowości zostało sformułowane przez Juliana Rappaporta (1977), który wskazał na perspektywę ekologiczną relacji jednostki i środowiska, zakładającą wzajemną zależność w rozwiązywaniu problemów jednostki i problemów środowiska. David W. McMillan i David M. Chavis (1986) poszerzając klasyczne ujęcie, określają poczucie wspólnotowości jako wzajemnie dopełniające się wymiary: przynależności, wzajemnego wpływu, integracji w realizacji potrzeb oraz dzielenia się wspólnymi doświadczeniami życiowymi wynikającymi z kontekstu przeszłości i terażniejszości relacji społecznych. Poczucie wspólnotowości charakteryzuje związek między jednostką a strukturą społeczną. McMillan i Chavis poczucie wspólnotowości ujmują w wymiarze terytorialnym i geograficznym (miejsce, miasto, miejscowość) i relacyjnym (jakość relacji międzyludzkich). Stąd też wspólnota lokalna definiowana jest poprzez wzajemną zależność między członkami, poczucie przynależności, duchową łączność, zaufanie, interaktywność, wspólne oczekiwania, wspólne wartości i cele oraz stykające się ze sobą historie życia jej członków (Westheimer, Kahne, 1993).

Celem artykułu jest zidentyfikowanie przyszłych kierunków studiów nad poczuciem wspólnotowości w obszarze badań pedagogicznych, ze szczególnym uwzględnieniem roli poczucia wspólnotowości jako predyktora rozwoju wspólnot lokalnych. Kategoria rozwoju lokalnego kojarzy się w znacznej mierze rozwojem ekonomicznym określonego terytorium. Jednak pozostawienie tylko tej formy interpretacji rozwoju lokalnego nie uwzględnia innych, równie istotnych wymiarów, takich jak – rozwój społeczny, rozwój kulturowy. W rzeczywistości społecznej te trzy wymiary rozwoju lokalnego są ze sobą połączone i współzależne. Stąd też wynika znaczenie takiej cechy rozwoju lokalnego, jak wielopłaszczyznowość. Atrybutem rozwoju lokalnego jest podmiotowość, podkreślająca rolę poszczególnych podmiotów indywidualnych, zbiorowych, instytucjonalnych i samorządowych. Zatem istotą rozwoju lokalnego jest tworzenie ulepszonych fizycznie, społecznie i ekonomicznie środowiska lokalnego, który można osiągnąć poprzez współpracę i aktywność społeczną mieszkańców. Aktywność społeczna mieszkańców jest tu szczególnie ważnym wymiarem, ponieważ pole tej aktywności związane jest z przestrzenią bliską, przestrzenią – używając określenia Wiesława Theissa – „małej ojczyzny” (2003, s. 19) i staje

się podstawą wytwarzania więzi wspólnotowych. Rozwój lokalny jest ściśle powiązany ze wzrostem aktywności mieszkańców, wzrostem liczby organizacji lokalnych i rozwojem społeczności sąsiedzkich jako formą ruchu społecznego czyli partycypacją społeczną (Wandersman, Florin, 2000, s. 260).

Badania prowadzone przez pedagogów w Polsce skupione są na opisie społeczności lokalnych w różnych kontekstach i procesach społecznych zachodzących w ich obrębie oraz wybranych formach aktywności jednostek i instytucji lokalnych w ramach szeroko rozumianego rozwoju społeczności lokalnych (Skrzypczak, 2014; Naumiuk, 2014; Cichosz, 2018). Wskazane tu kierunki eksploracji stanowią ważny obszar pedagogicznych badań społeczności lokalnych, większość z nich koncentruje się na prezentacji *status quo* wspólnot lokalnych, jednak istotne są również uwarunkowania i przyczyny np. większego lub mniejszego poziomu aktywności społecznej w określonych środowiskach lokalnych, które w znacznej mierze mogą przyczynić się do zrozumienia fenomenu rozwoju wspólnot lokalnych. Poczucie wspólnotowości w wielu pracach badawczych traktowane jest jako predyktor rozwoju społeczeństw lokalnych np. poprzez wzrost roli nieformalnych grup sąsiedzkich i formalnych organizacji w rozwiązywaniu problemów lokalnych. Autorzy badań podkreślają rolę poczucia wspólnotowości w procesie partycypacji społecznej. Badania wykazały, że jednostki zaangażowane w działania obywatelskie (np. akcje protestacyjne, publiczne debaty, kampanie polityczne, głosowania) charakteryzuje poczucie wspólnotowości (Talò i in., 2013). W perspektywie pedagogicznej rozważania na temat poczucia wspólnotowości powinny koncentrować się na kwestiach przygotowania młodego pokolenia do świadomego, czynnego udziału w życiu społecznym. To swoiste wyzwanie badawcze i edukacyjne wymaga od pedagogów i edukatorów wyjścia poza ramy standardowych badań i działań edukacyjnych.

Poczucie wspólnotowości – teoria McMillana i Chavisa

Korzystając z doświadczeń innych badaczy McMillan i Chavis (1986) proponują własną koncepcję definiowania poczucia wspólnotowości i teorię (*theory of sense of community*). Za Josephem R. Gusfieldem (1975) przyjmują określenie pojęcia wspólnota w ujęciu terytorialnym i geograficznym (sąsiedztwo, miasto, miejscowość) oraz w ujęciu relacyjnym (jakość charakteru relacji międzyludzkich) jako wzajemnie dopełniające się kategorie. Następnie proponują cztery kryteria definicji i teorii poczucia wspólnoty.

Pierwszy z uwzględnionych przez nich wymiarów to „członkostwo” (*membership*). Przynależność, bycie członkiem określonej grupy interpretowana jest przez autorów jako subiektywna potrzeba każdego, wiara i oczekiwanie, że grupa mnie akceptuje, ale też gotowość poświęcenia się grupie. Członkostwo, przynależność do grupy wyznacza również jej granice. Granice grupy są niezbędne z dwóch powodów: po pierwsze wyraźnie wskazują na to, kto do niej należy, a po drugie (co jest efektem pierwszego), dają jednostce poczucie bezpieczeństwa emocjonalnego. Jednostka, ale też grupa wyznacza granicę swojej przestrzeni. W przypadku grupy są to często granice kulturowe wykorzystujące język, wartości i rytuały codzienności jako jednoznaczne kryterium przynależności do grupy ale też jej granicy. Wspólny system symboli, znaczenie rzeczy i wartości przyznawane przez tych, którzy ich używają jest w rozumieniu autorów wstępem do tworzenia wspólnoty.

Proponowane przez McMillana i Chavisa rozumienie członkostwa ma pięć cech: granice, bezpieczeństwo emocjonalne, poczucie przynależności i identyfikacji, inwestycje osobiste (zaangażowanie emocjonalne jednostki) oraz wspólny system symboli. Nasuwa się wniosek, że członkostwo jest związane z poczuciem bycia częścią tej społeczności i przekonaniem, iż każdy człowiek znajdujący się w wspólnocie wnosi swój wkład, aby do niej należeć. Stąd też wyłaniają się granice, które określają: kto może, a kto nie może należeć do danej wspólnoty. Są one ważną częścią wspólnoty, z jednej strony odgradzają ją od innych, ale jednocześnie należącym do niej dają poczucie bezpieczeństwa. Ludzie, aby uwypuklić owe granice wykorzystują do tego kulturę miejsca, wypracowując w drodze komunikacji społecznej sens i znaczenie symboli kulturowych.

Drugi wymiar wspólnoty i poczucia wspólnotowości to „wpływ” (*influence*) interpretowany dwukierunkowo jako: wpływ jednostki na grupę, a zatem podkreślający jej rolę podmiotową w funkcjonowaniu grupy i wpływ grupy na jednostkę – ze wskazaniem na procesy socjalizacji, adaptacji, kulturalizacji czy też akulturacji. Wzajemność wpływów dwóch uczestników, podmiotów (jednostka i grupa) owej relacji społecznej, pozwala wypracować swoiste normy funkcjonowania grupy, niezbędne dla spójności grupy.

Trzeci wymiar proponowany przez McMillana i Chavisa to integracja i zaspokojenie potrzeb (*integration and fulfillment of needs*), które uznają za motywację zachowań jednostek, stwierdzając, że ludzie robią to, co służy realizacji ich potrzeb. Świadomość przynależności jednostki do grupy osób, które podzielają jej poglądy, wartości i mają podobne potrzeby, priorytety i cele – staje się wzmocnieniem jej przekonania, że wspólnie są w stanie lepiej zaspokoić te

potrzeby. Zatem, żeby stworzyć silniejszą więź między ludźmi, wspólnota musi reagować na potrzeby jej członków, swoiście ich obdarowując. Nagrodami, które mogą otrzymywać członkowie grupy i niewątpliwie wpływają na ich poczucie wspólnoty, są: status bycia członkiem, wspólne sukcesy oraz kompetencje i zdolności pozostałych członków, z których – dzięki przynależności do wspólnoty – jednostka może korzystać. Ostatni uwzględniony przez autorów wymiar teorii poczucia wspólnoty dotyczy emocjonalnego połączenia jednostki z grupą (*shared emotional connection*) przejawiającym się w dzieleniu się wspólnymi przeżyciami. Wspólnota przeżyć powstaje dzięki wspólnej historii, biografii rodziny i miejsca. McMillan i Chavis nie uznają jednak za konieczne, aby członkowie uczestniczyli we wszystkich wydarzeniach historycznych, będących u podstaw wspólnoty, jednak muszą znać i identyfikować się z jej historią, bo to ma wpływ na umocnienie więzi społecznych. Sformułowana przez nich definicja wspólnoty zawiera wszystkie wymienione tu wymiary. Wskazuje również na ich dynamikę i współzależność wzajemną: poczucie wspólnoty zależne jest od poczucia przynależności jednostki, jej świadomości wpływu na grupę i grupy na nią, zaangażowania emocjonalnego i dzielenia się przeżyciami oraz świadomość, że potrzeby jednostki są realizowane poprzez zaangażowanie jej i pozostałych członków wspólnoty w ich realizację (McMillan, Chavis, 1986). Teoria poczucia wspólnotowości McMillana i Chavisa zbudowana jest na założeniu, że wszystkie wymiary poczucia wspólnotowości są współzależne od siebie, a ich dynamika wewnętrzna decyduje o istnieniu poczucia wspólnotowości i jego trwałości. W literaturze przedmiotu dominuje przeświadczenie, że poczucie wspólnotowości (*Sense of Community*; SoC) uprawomocnia zdrową społeczność lokalną i podkreśla ponad indywidualną rolę poczucia wspólnotowości w jakości powiązań społecznych w życiu zbiorowym (Bess, 2002). Czterowymiarowy model teoretyczny wypracowany przez McMillana i Chavisa został wielokrotnie zweryfikowany empirycznie i poddany analizom krytycznym.

Long i Perkins (2003) zaproponowali uwzględnienie takich wymiarów jak: przywiązanie do miejsca, poczucie zadowolenia, otwartość na kontakty z sąsiadami, znaczenie tego, co myślą sąsiedzi, dostrzeganie potrzeb innych ludzi. Analiza czynnikowa przeprowadzona przez autorów wykazała trójczynnikową strukturę poczucia wspólnotowości: powiązania społeczne; wartości wspólnotowe i wzajemną współzależność. W poszczególnych proponowanych przez autorów trzech wymiarach uwzględnione zostały pierwotne wymiary teoretycznego konstruktów poczucia wspólnotowości McMillana i Chavisa. Autorzy również nie sprecyzowali teoretycznego uzasadnienia wprowadzonych nowych wymiarów

poczucia wspólnotowości. Podobnej weryfikacji dokonał Proscholdbell (2003), prowadząc badania w grupie mężczyzn hetero- i homoseksualnych. Opracowane przez niego itemy odzwierciedlały cztery wymiary poczucia wspólnotowości i dodatkowo wprowadzały itemy będące połączeniem pierwotnych czynników członkostwa i integracji potrzeb zgodnie z koncepcją McMillana i Chavisa. Analiza czynnikowa 17 itemów, przeprowadzona przez Proscholdbella potwierdziła trzyczynnikową strukturę poczucia wspólnotowości, odnoszącą się do wpływu emocjonalnego połączenia i członkostwa, zawierającego w sobie integrację potrzeb. Teoria poczucia wspólnotowości McMillana i Chavisa zostały poddane krytyce również przez Nowell i Boyda. Zrzucili im konstruowanie teorii poczucia wspólnotowości na teorii potrzeb, która to wyklucza odpowiedzialność w ramach poczucia wspólnotowości (Nowell, Boyd, 2010). Według autorów założenia teoretyczne McMillana i Chavisa ograniczają pojęcie poczucia wspólnotowości i sugerują wprowadzenie nowej operacjonalizacji i wymiaru odpowiedzialności jako konstrukcji jedno lub wielowymiarowej.

Postulowane zmiany w strukturze wymiarów poczucia wspólnotowości, wynikające z przeprowadzonych przez badaczy analiz czynnikowych, sugerują potrzebę weryfikacji teorii poczucia wspólnotowości, nie wskazują jednak teoretycznych podstaw takiej weryfikacji. Proponowana przez Proscholdbella trójczynnikowa struktura poczucia wspólnotowości zakłada połączenie dwóch wymiarów w jeden. Natomiast propozycja Longa i Perkinsona nie różni się od oryginalnej teorii, oferuje jedynie nowe określenia oryginalnych wymiarów. Koncepcja Nowell i Boyda również nie została empirycznie potwierdzona. Czterowymiarowy teoretyczny model poczucia wspólnotowości McMillana i Chavisa jest współcześnie uznawany przez większość badaczy za model fundamentalny.

Badania nad poczuciem wspólnotowości

Poczucie wspólnotowości jest obecnie obszarem zainteresowania szerokiego grona badaczy. Analiza baz danych (EBSCO, PsycINFO, PsycARTICLES, Scopus, Web of Knowledge, Social Services Abstract, Sociological Abstract, Worldwide Political Science Abstract) w zakresie poszukiwania artykułów naukowych odnoszących się do poczucia wspólnotowości i partycypacji, przeprowadzona przez Cosimo Talò, Terri Mannarini, Alessia Rochira (Talò, Mannarini, Rochira, 2013) wskazuje, że w okresie od 1980 r. do 2012 r. opublikowano 742 artykuły.

Jednak już pod koniec lat 70. XX w. pojawiają się pierwsze badania nad poczuciem wspólnotowości. Robert J. Doolittle i Donald MacDonald opracowali skalę poczucia wspólnotowości (SCS) i przy jej użyciu przeprowadzili badania postaw i zachowań komunikacyjnych na poziomie dzielnicy jako społecznej organizacji. Ich badania miały na celu określenie poziomu różnic poczucia wspólnotowości, przejawiającego się u mieszkańców odmiennych dzielnic w odniesieniu do pięciu przyjętych przez nich kryteriów: nieformalne interakcje (z sąsiadami); bezpieczeństwo (dobre miejsce do życia); promiejskość (ochrona prywatności, anonimowość); preferencje sąsiedzkie (częstość interakcji sąsiedzkich) oraz lokalność (zaangażowanie w sprawy dzielnicy). Wyniki badań pozwoliły im na sformułowanie trzech istotnych wniosków. Stwierdzili, że istnieje odwrotna zależność między postawami promiejskimi mieszkańców dzielnic a ich preferencjami dotyczącymi sąsiadów, istnieje również bezpośredni związek między poczuciem bezpieczeństwa a preferencjami sąsiedzkimi oraz dostrzegli, że w sytuacji zmniejszenia się postaw promiejskich zwiększa się poczucie bezpieczeństwa (Doolittle, MacDonald, 1978). Podobny wątek badań podjął Thomas J. Glynn w 1981 r. wspólnie z pracownikami Wydziału Psychologii Wspólnoty (Division of Community Psychology of the American Psychological Association). Głównym założeniem ich badań było wskazanie różnicy w poczuciu wspólnotowości między mieszkańcami izraelskiego kibuca Kfar Blum a mieszkańcami dwóch społeczności w stanie Maryland. Badania te wyraźnie wskazały wyższy rzeczywisty poziom poczucia wspólnotowości wśród mieszkańców kibuca, niż wśród mieszkańców społeczności Maryland. Najsilniejszymi predyktorami poczucia wspólnotowości okazały się: czas zamieszkiwania, zadowolenie z miejsca zamieszkania oraz liczba sąsiadów, z którymi byli po imieniu (Glynn, 1981).

Podobne zależności zauważyli Sthepanie Riger i Paul J. Lavrakas (1981) oraz Roger S. Ahlbrant i James V. Cunningham (1979). Riger i Lavrakas wyznaczyli cztery charakterystyczne grupy członków społeczności lokalnej, gdzie wiek badanych był istotną zmienną. Byli to: młodzi przemieszczający się (*young mobiles*), charakteryzujący się niskim przywiązaniem i niskim zakorzeniem; młodzi uczestnicy (*young participants*) z wysokim przywiązaniem do miejsca i niskim zakorzeniem; izolujący się (*isolates*) niskie przywiązanie i wysokie zakorzenie oraz uczestnik z założenia (*established participants*) charakteryzujący się wysokim przywiązaniem i wysokim zakorzeniem. Natomiast Ahlbrant i Cunningham uznali, że poczucie wspólnotowości wyznacza zaangażowanie w sprawy społeczności i wysoki poziom satysfakcji z tym związany. Okazało się, że badani najbardziej zaangażowani w sprawy swoich społeczności oraz przejawiający

satysfakcję z tej pracy – przynależą do małych społeczności lokalnych, są przez to bardziej lojalni wobec sąsiadów i chętnie podejmują działania na ich rzecz.

Badania prowadzone w latach 70., 80. i 90. dostarczały ograniczonej możliwości wyjaśnienia konstruktów teoretycznych poczucia wspólnotowości. Część z tych badań koncentrowała się na przyczynowo-skutkowej analizie czynników lub też na czynnikach demograficznych (Chavis i in., 1986). Model zaproponowany przez McMillana i Chavisa jest obecnie głównym odniesieniem w badaniach nad poczuciem wspólnotowości. Czterowymiarowy model został empirycznie zweryfikowany w wielu odmiennych grupach badanych, takich jak: młodzież (Cicognani, 2008); osoby chore psychicznie (Townley, Kloss, 2009) społeczności wirtualne (Blanchard, 2008; Tonteri i in., 2011), szkoły (Vieno, 2005, 2007) społeczności terytorialne (Prezza, 2001). Większość badaczy niezależnie od rodzaju badanej grupy, dostrzega zależność między poczuciem wspólnotowości a wzrostem jakości życia i zadowolenia z życia (Farrell, 2004; Prezza, Constantini, 1999); spójnością społeczną (Wilkinson, 2007); przywiązaniem do miejsca (Long, Perkins, 2007) czy też poczuciem bezpieczeństwa w miejscu zamieszkania (Zani, 2001).

Trudności w empirycznej weryfikacji teorii poczucia wspólnotowości

Założenia teoretyczne poczucia wspólnotowości (SoC) stanowią nadrzędną wartość w rozumieniu czym jest poczucie wspólnotowości, co ma rudymen tarne znaczenie dla empirycznej weryfikacji koncepcji teoretycznej McMillana i Chavisa. Trudności związane z empirycznym pomiarem poczucia wspólnotowości wynikają z kluczowych założeń konstruktów teoretycznych, odnoszących się do osądów wartościujących i deklaracji członków społeczności. W opinii wielu autorów (Chipuer, Pretty, 1999; Obst i in., 2002) istnieje zbyt wiele podejść empirycznych do badania poczucia wspólnotowości, stąd też konieczność opracowania narzędzia, którego założenia teoretyczne muszą być spójne i możliwe do adaptacji w każdej społeczności. Większość założeń badawczych dotyczących poczucia wspólnotowości przenosi punkt ciężkości na zależność pomiędzy procesem identyfikacji jednostki a wspólnotą. W obszarze badań dotyczących pomiaru poczucia wspólnotowości większość narzędzi konstruowana jest zgodnie z założeniami modelu poczucia wspólnotowości McMillana i Chavisa. Badania nad adaptacją tego modelu wskazują również, że poczucie wspólnotowości jest konstruktem zależnym od kontekstu badań (Hughey i in.,

1999). Z założenia Indeksy/Skale Poczucia Wspólnotowości wykorzystywane w badaniach odnoszą się do czterech wymiarów poczucia wspólnotowości: członkostwa, wpływu, emocjonalnej więzi oraz integracji potrzeb. Istnieje szereg skal/indeksów opracowanych na użytek konkretnych badań np. Brief Sense of Community Scale – Skrócona Skala Poczucia Wspólnotowości (Peterson i in., 2008b); Multidimensional Territorial Sense of Community Scale – Wielowymiarowa Skala Terytorialnego Poczucia Wspólnotowości (Tartaglia, 2006) czy też 10 itemowa włoska Skala Poczucia Wspólnotowości (Obst i in., 2002; Prezza i in., 2009). Badania potwierdzają, że czterowymiarowa struktura poczucia wspólnotowości jako podstawa koncepcji McMillana i Chavisa jest jedyną kompleksową teorią poczucia wspólnotowości. Stąd też współczesne badania nie powinny się koncentrować na poszukiwaniu czy też weryfikacji wymiarów poczucia wspólnotowości, a raczej na jak najlepszej modyfikacji Indeksu Poczucia Wspólnotowości, tak, by w pełni wykorzystać wymiary proponowane przez McMillana i Chavisa.

Kierunki badań nad poczuciem wspólnotowości w perspektywie pedagogicznej

W dotychczasowych polskich badaniach pedagogicznych, wskazać można dwa kierunki badań w zakresie poczucia wspólnotowości i wspólnotowości. Pierwszy z nich, dotyczący poczucia wspólnotowości, wykorzystuje ujęcie teoretyczne McMillana i Chavisa (Muszyńska, 2014; Muszyńska, Konaszewski, 2018) i drugi, odwołujący się do wspólnotowości (Peret-Drażewska, 2014) – podejście proponowane przez Bogdana Wojciszke (2010). Wojciszke zakłada, że jednostkę charakteryzuje prócz wielu innych cech i orientacji: sprawczość i wspólnotowość. Związki między sprawczością i wspólnotowością są rozpatrywane przez niego na kilku poziomach: semantycznym (odniesienie do tych samych deskryptorów), na poziomie spostrzegania pojedynczych aktów zachowania jednostki, na poziomie grupy osób (czy osoby spostrzegane jako sprawcze są spostrzegane jako wspólnotowe), na poziomie spostrzegania grup społecznych (czy przypisywanie grupom wysokiego poziomu sprawczości wiąże się z wysokim czy też niskim poziomem wspólnotowości). Wspólnotowość w ujęciu Wojciszke stanowi cechę jednostki, wskazującą na koncentrację na innych i relacjach interpersonalnych. Sprawczość zaś to koncentracja na sobie i własnych celach. Sprawczość i wspólnotowość to kategorie łączne, nie przeciwstawne. Bycie

sprawczym nie determinuje czy jest się wspólnotowym czy wspólnotowości pozbawionym (Wojciszke, Cieślak, 2014). Skala orientacji sprawczej i wspólnotowej autorstwa Wojciszke i Moniki Szendlak (2010) to kwestionariusz samoopisu, który składa się z 30 określeń różnych cech. Zadaniem badanego jest wskazanie, jak dalece każda z tych cech opisuje go lub nie. W samoopisie cech orientacji wspólnotowej autor uwzględnił: koleżeńskość, wyrozumiałość, opiekuńczość, bycie przyjaznym, skłonność do kompromisu, bycie uczynnym, życzliwość, docenianie innych, współczucie, wspieranie innych, bycie pomocnym, zdolność wybaczenia, rozumienie innych, poświęcanie się dla innych. Stąd też wspólnotowość w ujęciu Wojciszke odnosi się to relacji interpersonalnych, nie określając „przestrzeni” tych relacji. Wspólnotowość to wyraz egzystencji jednostki jako części struktury społecznej, wyraz jej dążeń do integracji z innymi bytami społecznymi. Wspólnotowość przejawia się w trosce o innych, we współpracy, w zauważaniu i koncentracji na innych, dbałości o nich i ich intymność. Osoby, u których dominuje orientacja wspólnotowa, wyrażają większą potrzebę afiliacji: przyłączenia się do osób i grup oraz przynależności i akceptacji grupy (Wojciszke, 2010). Założenia teorii poczucia wspólnotowości McMillana i Chavisa oraz Wojciszki ujęcie wspólnotowości i sprawczości jako orientacji, mimo różnic w podejściu teoretycznym, koncentrują się na ważnym aspekcie egzystencji jednostki – nastawieniu lub jego braku w swoich działaniach wobec innych członków grupy społecznej.

W ostatnich latach w obszarze badań pedagogicznych, szczególnie koncentrujących się na relacji jednostka–środowisko podkreślane jest znaczenie tożsamości jednostki (w wymiarze społecznym, kulturowym) w kreowaniu grupy społecznej. Zachowania tożsamościowe jednostki i jej aktywność społeczna w tym zakresie są wyraźnym predyktorem trwałości grupy i charakteru relacji w grupie (m.in.: Nikitorowicz, 2017; Sobecki, 2016; Szczurek-Boruta, 2017; Szerląg, 2001). Badania w zakresie tożsamości koncentrują się przede wszystkim na deklaracji jednostki dotyczącej jej identyfikacji poprzez obiektywne, konstytutywne cechy wspólnot religijnych, kulturowych, lokalnych, narodowych. Badania poczucia wspólnotowości, wpisują się w subiektywny aspekt interpretacji odczuć jednostki w zakresie tego, kogo lub co jednostka uznaje za wspólnotę, czym wspólnota jest oraz jakie ma dla jednostki znaczenie. Identyfikacja (tożsamość) jednostki ze wspólnotą jest ważnym aspektem badań w kontekście interpretacji wspólnoty jako wspólnoty przypisanej (*community of descent*), do której przynależność zależna jest od faktu urodzenia się w danym miejscu i czasie. Współczesne wspólnoty miejsca (społeczności lokalne) mają charakter

wspólnot uzgodnienia (*community of assent*), w których wspólnie podzielane przekonania, wartości, potrzeby i współdziałanie członków społeczności w zakresie ich realizacji, wiążą ludzi silniej niż obiektywne czynniki przypisania do wspólnoty (Heelas i in., 1996).

Z perspektywy pedagogicznej, szczególnie pedagogiki społecznej, dotychczasowe badania dotyczące zależności między poczuciem wspólnotowości a partycypacją społeczną i poprawą jakości życia (Nussbaum, 1999), wzrostem dobrobytu społecznego (Keyes, 1998; Wandersman, Florin, 2000) czy też upodmiotowieniem społecznym (Chavis, Wandersman, 1990) wyznaczają kierunek nie tylko teoretycznych poszukiwań konstruktów poczucia wspólnotowości, ale przede wszystkim wpisują się w potrzebę (re)konstrukcji środowiska lokalnego zgodnego z oczekiwaniami jednostki oraz sprzyjającego jej rozwojowi i realizacji potrzeb. Poczucie wspólnotowości i szeroko rozumiane problemy partycypacji społecznej uznają za jeden z ważniejszych obszarów badań pedagogicznych w kontekście kształtowania i wspierania zaangażowania członków społeczności lokalnych do aktywnego uczestnictwa w rozwiązywaniu problemów lokalnych, budowania lokalnych społeczeństw obywatelskich, postaw proekologicznych czy ochrony dziedzictwa kulturowego. Czynna obecność jednostki w procesie tworzenia i funkcjonowania określonych grup lokalnych i organizacji, ale też jej aktywność osobista, wyznacza poziom jej zainteresowania wspólnotą lokalną i podkreśla jej znaczenie w życiu jednostki.

Chavis i Abraham Wandersman (Chavis, Wandersman, 1990) w swoich badaniach przyjęli założenie, poczucie wspólnotowości jest katalizatorem partycypacji społecznej i pozytywnego rozwoju społeczności lokalnej, poprzez udział w lokalnych stowarzyszeniach. Weryfikacji empirycznej poddali model, który zakładał, że percepcja środowiska, relacje społeczne i postrzegana kontrola społeczna oraz upodmiotowienie społeczności warunkują uczestnictwo jednostki w rozwoju społeczności lokalnej, a rolę katalizatora odgrywa tu poczucie wspólnotowości. Założyli, że znaczenie miejsca, poczucie wspólnotowości oraz relacje sąsiedzkie mają wpływ na uczestnictwo w działaniach lokalnych. Postrzeganie środowiska, postrzegane i rzeczywiste relacje społeczne oraz poczucie indywidualnej i zbiorowej kontroli warunkuje partycypację w lokalnych działaniach i co ważne są one dwukierunkowe i transakcyjne. Wyniki badań potwierdziły założenia modelu. Poczucie wspólnotowości warunkuje satysfakcję z miejsca zamieszkania, wpływa na relacje sąsiedzkie i wzmacnia poczucie indywidualnej i grupowej kontroli (Chavis, Wandersman, 1990). Wandersman

i Florin (2000) po analizie wielu badań dotyczących partycypacji społecznej i tego, kto i dlaczego podejmuje taką formę aktywności społecznej stwierdzili, że na podstawie zmiennych demograficznych trudno opisać osoby aktywne. W dwóch badaniach zrealizowanych w latach 80. (Vassar, 1978; Edwards, White, 1980), które zakładały zależność między takimi cechami jak: wiek, płeć, rasa, status społeczno-ekonomiczny a udziałem w działaniach wspólnotowych dzielnicy, wyjaśniały odpowiednio 5% i 9% wariancji. W badaniach Edwards'a i White analiza 11 cech demograficznych (wiek, płeć, wykształcenie, sytuacja materialna, wielkość rodziny, wielkość miejscowości, okres zamieszkania, subiektywna ocena zdrowia, roczny dochód rodziny, wykształcenie i zawód „głowy” domu) jako predyktorów typów partycypacji wyjaśniały tylko 8% wariancji (Wandersman, Florin, 2000, s. 250). Jak podają Wandersman i Florin istnieje jednak jeden czynnik, który wyraźnie jest związany z partycypacją społeczną – jest to zakorzenienie w społeczności. Dodatkowymi czynnikami były: okres zamieszkania, posiadanie większej liczby dzieci, zawód, poziom wykształcenia. Natomiast status etniczny nie był predyktorem partycypacji społecznej (Wandersman, Florin, 2000, s. 251). Badania wskazują, że aktywność społeczna jednostki jest zależna od umiejętności wchodzenia w relacje (komunikacja z grupą), poczuciem kontroli. Czynnikiem, który zwiększa aktywność jednostki w miejscu zamieszkania poprzez uczestnictwo w organizacjach lokalnych jest poczucie wspólnotowości (Chavis, Wandersman, 1990). Natomiast badania Perkinsa wykazały, że czynnikami aktywizującymi w środowisku lokalnym są satysfakcja z miejsca i relacje sąsiedzkie (Perkins, 1990). Postrzeganie środowiska jako sprzyjającego pozytywnemu lub negatywnemu funkcjonowaniu jednostki zależne jest od cech fizycznych i społecznych środowiska (interakcje społeczne, poczucie wspólnotowości) oraz od zadowolenia z miejsca zamieszkania (Rohe, 1985; Taylor, 1982; Weidemann, Anderson, 1985). Negatywne postrzeganie środowiska lokalnego warunkowane jest zjawiskiem przestępczości, brakiem dbałości o czystość, czego konsekwencją jest wycofanie społeczne (Perkins i in., 1990). Badania wskazują również, że postrzeganie problemów społecznych w miejscu zamieszkania motywuje do działania, prowokując powstawanie organizacji sąsiedzkich (Wandersman i in., 1981).

Dotychczasowe badania w zakresie poczucia wspólnotowości realizowane były głównie na terenach aglomeracji miejskich (m.in. Chavis i in., 1996; Chavis, Wandersman, 1990; Obst i in., 2002). Dostrzegam więc konieczność realizacji badań nad poczuciem wspólnotowości również w małych środowiskach lokalnych np. wiejskich. Środowiska wiejskie z założenia różnią się od środowisk

miejskich nie tylko strukturą i układem społecznym, ale przede wszystkim wysokim poziomem przywiązania do tradycyjnych form współistnienia społecznego, opartych na silnych relacjach bezpośrednich. W ostatnich latach obserwujemy zjawisko silnej migracji mieszkańców miast w rejony wiejskie, co skutkuje zmianą struktury społecznej wsi, szczególnie wsi tzw. podmiejskich i prowokuje do szeregu pytań o konsekwencje tych zmian w perspektywie jednostki i wspólnot lokalnych.

Podsumowanie i rekomendacje

Badania zrealizowane w ciągu trzydziestu lat potwierdziły, że poczucie wspólnotowości jest powiązane z różnorodnymi formami zachowań w środowisku lokalnym (Brodsky, 1999), z konwencjonalnymi i niekonwencjonalnymi zachowaniami partycypacji politycznej (Anderson, 2009; Xu, 2010). Stąd też poczucie wspólnotowości uznaje się za kategorię kluczową, sprzyjającą: rozwojowi środowisk lokalnych, wzrostowi aktywności społecznej, aktywizacji wewnętrznych zasobów grupy (kapitał ludzki i kapitał społeczny) w zakresie rozwiązywania problemów społecznych. Podstawowym zasobem lokalnym według Barbary Lewestein (2010) jest jakość relacji społecznych, które umożliwiają szeroką partycypację społeczną. Aktywne społeczeństwo lokalne wzmacnia i rozbudowuje swoje zasoby lokalne przede wszystkim poprzez interakcje (Lewestein, 2010). Społeczność lokalna jak podkreśla Lewestein jest zjawiskiem obiektywno-subiektywnym. Granice społeczności lokalnej wyznacza zaangażowanie członków w rozwiązywanie problemów lokalnych zatem zakłada, świadome uczestnictwo jednostki połączonej więziami z grupą, poszukiwanie wspólnych kierunków rozwiązania problemów lokalnych (Lewestein, 2010). Odpowiedzi na pytanie dlaczego ludzie angażują się społecznie i jak motywować młode pokolenie do takiego typu zachowań, można poszukiwać w teoriach socjologicznych czy też psychologicznych (np. reguły wzajemności). Wydaje się jednak, że poczucie wspólnotowości jako koncepcja teoretyczna daje kolejne możliwości rozpoznania i opisanie zdefiniowanych tu problemów.

Dla pedagoga wyniki zaprezentowanych tutaj badań dotyczących poczucia wspólnotowości wyznaczają, zarówno kierunki empirycznych analiz, jak i też praktyki społecznej. Potencjał koncepcji teoretycznej poczucia wspólnotowości wynika, po pierwsze, z możliwości ukierunkowania badań na procesy identyfikacyjne i tożsamościowe w aspekcie jednostkowym i grupowym, staje się

więc alternatywnym podejściem do badań nad tożsamością społeczną (lokalną), kulturową. Po drugie wpisuje się w problematykę badań dotyczącą wsparcia i wzmocnienia (*empowerment*) społeczności lokalnych, co stanowi istotę podstaw współczesnej pracy socjalnej i animacji społeczno-kulturowej miejsca. Po trzecie podkreśla znaczenie relacji międzyludzkich np. relacji sąsiedzkich i ich efektów w postaci wzrostu aktywności i podmiotowości mieszkańców. Po czwarte w perspektywie koncepcji między- i wielokulturowości pozwala na określenie innych niż tylko kulturowe wyznaczników konstruowania zróżnicowanych etnicznie wspólnot lokalnych. Badania poczucia wspólnotowości w przedstawionych tu kierunkach są znaczące również z perspektywy praktyki społecznej np. poprzez ukierunkowanie działań edukacyjnych na rozwijanie kompetencji komunikacyjnych i umiejętności współdziałania oraz współpracy w środowisku lokalnym, kreowania poczucia związku z miejscem czy też kształtowania motywacji do aktywności społecznej.

References

- Ahlbrant, R. S., Cunningham, J. V. (1979). *A new public policy for neighborhood preservation*. New York: Praeger.
- Anderson, M. (2009). Beyond membership: A sense of community and political behavior. *Political Behavior*, 31(4), 603–627. DOI: 10.1007/s11109-009-9089-x
- Bess K. D., Fisher A. T., Sonn Ch. C., Bishop B. J. (2002). *Psychological Sense of Community: Theory, Research, and Application*. New York: Springer Science & Business Media.
- Blanchard, A. L. (2008). Testing a model of sense of virtual community. *Computers in Human Behavior*, 24, 2107–2123. DOI: 10.1016/j.chb.2007.10.002
- Brodie, E., Cowling, E., Nissen, N., Elias, Paine A., Jochum, V., Warburton, D. (2009). *Understanding participation. A literature review*. London: National Council for Voluntary Organisations.
- Brodsky, A., Marx, C. M. (2001). Layers of identity: Multiple psychological senses of community within a community setting. *Journal of Community Psychology*, 29(2), 161–178. [https://doi.org/10.1002/1520-6629\(200103\)29:2<161::AID-JCOP1011>3.0.CO;2-1](https://doi.org/10.1002/1520-6629(200103)29:2<161::AID-JCOP1011>3.0.CO;2-1).
- Cichosz M. (2018). Social diagnosis in educational work. Development, transformations – modern challenges. Social pedagogy context. *Journal of Modern Science*, vol. 39, issue. 11–23.
- Cicognani, E., Pirini, C., Keyes, C., Joshanloo, M., Rostami, R., Nosratabadi, M. (2008). Social participation, sense of community and social well being: A study on American, Italian and Iranian University students. *Social Indicators Research*, 89, 97–112.
- Chavis, D. M., Hogge, J. H., McMillan, D. W. (1986). Sense of Community Through Brunswik's Lens: A First Look. *Journal of Community Psychology*, vol. 14. Pobrano z: [https://doi.org/10.1002/1520-6629\(198601\)14:1<24::AID-JCOP2290140104>3.0.CO;2-P](https://doi.org/10.1002/1520-6629(198601)14:1<24::AID-JCOP2290140104>3.0.CO;2-P).

- Chavis, D. M., Pretty, G. M. H. (1999). Sense of community: Advances in measurement and application. *Journal of Community Psychology*, 6, 635–642. Pobrano z: [https://doi.org/10.1002/\(SICI\)1520-6629\(199911\)27:6<635:AID-JCOP1>3.0.CO;2-F](https://doi.org/10.1002/(SICI)1520-6629(199911)27:6<635:AID-JCOP1>3.0.CO;2-F).
- Chavis, D. M., Wandersman, A. (1990). Sense of community in the urban environment: A catalyst for participation and community development. *American Journal of Community Psychology*, 18(1), 55–81. Pobrano z: <https://doi.org/10.1007/BF00922689>.
- Chipuer, H. M., Pretty, G. M. H. (1999). A review of the Sense of Community Index: Current uses, factor structure, reliability and further development. *Journal of Community Psychology*, 6, 643–658. Pobrano z: [http://dx.doi.org/10.1002/\(SICI\)1520-6629\(199911\)27:6<643:AID-JCOP2>3.0.CO;2-B](http://dx.doi.org/10.1002/(SICI)1520-6629(199911)27:6<643:AID-JCOP2>3.0.CO;2-B).
- Doolittle, R. J., MacDonald, D. (1978). Communication and a sense of community in a metropolitan neighborhood: A factor analytic examination. *Communication Quarterly*, 26(3). Pobrano z: <https://doi.org/10.1080/01463377809369297>.
- Ekman, J., Amna, E. (2009). *Political participation and civic engagement: Towards a new typology*. Youth & Society (YeS) Working Paper. DOI: 10.2478/s13374-012-0024-1.
- Farrell, S., Aubry, T., Coulombe, D. (2004). Neighborhoods and neighbors. Do they contribute to personal well-being? *Journal of Community Psychology*, 32(1), 9–25. Pobrano z: <https://doi.org/10.1002/jcop.10082>.
- Glynn, T. J. (1981). Psychological sense of community: Measurement and application. *Human Relation*, No 34. Pobrano z: <https://doi.org/10.1177/001872678103400904>.
- Glynn, T. J. (1986). Sense of Community. *Journal of Community Psychology*, Vol. 14, Issue 4. Pobrano z: [https://doi.org/10.1002/1520-6629\(198610\)14:4<341::AID-JCOP2290140403>3.0.CO;2-0](https://doi.org/10.1002/1520-6629(198610)14:4<341::AID-JCOP2290140403>3.0.CO;2-0).
- Gusfield, J. R. (1975). *The community: A critical response*. New York: Harper Colophon.
- Heelas, P., Lash, S., Morris, P. (red.). (1996). *Detraditionalization. Critical. Reflection on Authority and Identity*. Oxford: Blackwell Publisher.
- Keyes, C. L. M. (1998). Social well-being. *Social Psychological Quarterly*, 2, 121–140. Pobrano z: <http://dx.doi.org/10.2307/2787065>.
- Lewenstein, B. (2010). Między rządzeniem a współrządzeniem. Obywatelskie modele rozwoju społeczności lokalnej. W: B. Lewenstein, J. Schindler, R. Skrzypiec (red.), *Partycypacja społeczna i aktywizacja w rozwiązywaniu problemów społeczności lokalnych*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Lewicka, M. (2002). *Psychologia miejsca*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR.
- Long, D. A., Perkins, D. (2003). Confirmatory factor analysis of the Sense of Community Index and development of a brief SCI. *Journal of Community Psychology*, 3, 279–296. Pobrano z: <https://doi.org/10.1002/jcop.10046>.
- McMillan, D. W. (1996). Sense of Community. *Journal of Community Psychology*, vol. 24, No. 4. Pobrano z: [https://doi.org/10.1002/\(SICI\)1520-6629\(199610\)24:4<315::AID-JCOP2>3.0.CO;2-T](https://doi.org/10.1002/(SICI)1520-6629(199610)24:4<315::AID-JCOP2>3.0.CO;2-T).
- McMillan, D. W., Chavis, D. M. (1986). Sense of Community: A Definition and Theory. *American Journal of Community Psychology*, 14, no 1. Pobrano z: [https://doi.org/10.1002/1520-6629\(198601\)14:1<6::AID-JCOP2290140103>3.0.CO;2-I](https://doi.org/10.1002/1520-6629(198601)14:1<6::AID-JCOP2290140103>3.0.CO;2-I).

- Miers, R., Fisher, A. T. (2002). Being church and community: Psychological sense of community in a local parish. W: A. T. Fisher, C. C. Sonn, & B. J. Bishop (red.), *Psychological sense of community: Research, applications, and implications* (s. 141–160). New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers.
- Morris, P. (1996). *Community Beyond tradition*. W: P. Heelas, S. Lash, P. Morris (red.), *Detraditionalization. Critical Reflection on Authority and Identity*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Muszyńska, J. (2014). *Miejsce i wspólnota. Poczucie wspólnotowości mieszkańców północno-wschodniego pogranicza Polski. Studium pedagogiczne*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Żak.
- Muszyńska, J., Konaszewski, K. (2018). Individualization and the sense of community. Case study of the residents of the north-eastern Polish borderland in a pedagogical perspective. *Kwartalnik Pedagogiczny*, nr 2.
- Naumiuk, A. (2014). *Edukacja – partycypacja – zmiana w doświadczeniach i wyobrażeniach działaczy lokalnych*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Nikitorowicz, J. (2017) *Etnopedagogika w kontekście wielokulturowości i ustawicznie kształtującej się tożsamości*. Kraków: Oficyna Wydawnicza Implus.
- Nowell, B., Boyd, N. (2010). Viewing Community as Responsibility as Well as Resource: Deconstructing the Theoretical Roots of Psychological Sense of Community. *Journal of Community Psychology*, 38. Pobrano z: <https://doi.org/10.1002/jcop.20398>.
- Nussbaum, M. C. (1999). Women and equality: The capabilities approach. *International Labour Review*, 138(3), 227–245. Pobrano z: <https://doi.org/10.1111/j.1564-913X.1999.tb00386.x>.
- Obst, P. M., Smith, S. G., Zinkiewicz, L. (2002). An exploration of sense of community, Part 3: Dimensions and predictors of psychological sense of community in geographical communities. *Journal of Community Psychology*, 30(1), 119–133. Pobrano z: <https://doi.org/10.1002/jcop.1054>.
- Peret-Drażewska, P. (2014). Orientacje sprawcze i wspólnotowe współczesnej młodzieży. *Kultura – Społeczeństwo – Edukacja*, nr 2. Pobrano z: <https://doi.org/10.14746/kse.2014.6.2.08>.
- Perkins, D. D., Florin, P., Rich, R. C., Wandersman, A., Chavis, D. M. (1990). Participation and the social and physical environment of residential blocks: Crime and community context. *American Journal of Community Psychology*, 18(1), 83–115. Pobrano z: <http://dx.doi.org/10.1007/BF00922690>.
- Pretty, G. M. (1990). Relating psychological sense of community to social climate characteristics. *Journal of Community Psychology*, 18(1), 60–65. Pobrano z: [https://doi.org/10.1002/1520-6629\(199001\)18:1<60::AID-JCOP2290180109>3.0.CO;2-J](https://doi.org/10.1002/1520-6629(199001)18:1<60::AID-JCOP2290180109>3.0.CO;2-J).
- Prezza, M., Costantini, S., Chiarolanza, V., Di Marco, S. (1999). La Scala italiana del senso di comunità [The Italian sense of community scale]. *Psicologia della Salute*, 3–4, 135–159. Pobrano z: https://www.researchgate.net/publication/292028179_La_scala_italiana_del_senso_di_comunita.
- Prezza, M., Pacilli, M. G., Barbaranelli, C., Zampatti, E. (2009). The MTSOCS: A multidimensional sense of community scale for local communities. *Journal of Community Psychology*, 37(3), 305–326. Pobrano z: <https://doi.org/10.1002/jcop.20297>.

- Proescholdbell, R. (2003). *Quantitative measures of the theoretical components of psychological sense of community*. Presented at the 9th Biennial Conference of the Society for Research and Community Action, Las Vegas, NM.
- Riger, S., Lavrakas, P. J. (1981). Community ties: Patterns of attachment and social interaction in urban neighborhoods. *American Journal of Community Psychology*, no 9. Pobrano z: <https://doi.org/10.1007/BF00896360>.
- Rohe, W. M., Gates, L. B. (1985). *Planning with neighborhoods*, Chapel Hill: UNC Press Books.
- Skrzypczak, B. (2014). *W kierunku społecznościowej pracy socjalnej. Edukacyjno-środowiskowe determinanty interwencji publicznej*, Warszawa: Centrum Wspierania Aktywności Lokalnej CAL.
- Sonn, C. C. (2002). Immigrant adaptation: Understanding the process through sense of community. W: A. T. Fisher, C. C. Sonn, & B. J. Bishop (red.), *Psychological sense of community: Research, applications, and implication*, s. 205–222. New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers.
- Sobecki, M. (2016). *Komunikacja międzykulturowa w perspektywie pedagogicznej – studium z pogranicza polsko-litewsko-białorusko-ukraińskiego*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Żak.
- Szerłąg, A. (2001). *Ku wielokulturowości: aksjologiczny sens wychowania w rodzinie na pograniczu polsko-litewskim*, Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Szczurek-Boruta, A. (2017). Tożsamość młodych Polaków mieszkających na pograniczu polsko-czeskim. *Studia społeczne*, t. 30.
- Talò, C., Mannarini, T., Rochira, A. (2013). Sense of Community and Community Participation: A Meta-Analytic Review. *Social Indicators Research*, 117(1). DOI: 10.1007/s11205-013-0347-2.
- Taylor, R. B. (1986). *Urban Neighborhood*. Santa Barbara: Greenwood Publishing Group.
- Tonteri, L., Kosonen, M., Ellonen, H.-K., & Tarkiainen, A. (2011). Antecedents of an experienced sense of virtual community. *Computers in Human Behavior*, 27, 2215–2223. Pobrano z: <http://dx.doi.org/10.1016/j.chb.2011.06.018>.
- Townley, G., Kloss, B. (2009). Development of a measure of sense of community for individuals with serious mental illness residing in community settings. *Journal of Community Psychology*, 37(3), 362–380.
- Wandersman, A., Florin, P. (2000). Citizen participation and community organizations. W: J. Rappaport & E. Seidman (red.), *Handbook of community psychology* (s. 247–272). New York: Kluwer Academic/Plenum Press.
- Westheimer, J. Kahne, J. (1993). Building school communities: An experience-based model. *Phi Delta Kappan*, 75(4), 324–328. Pobrano z: https://www.researchgate.net/publication/285737065_Building_school_communities_An_experience-based_model.
- Weidemann, S., Anderson, J. R. (1985). A Conceptual Framework for Residential Satisfaction. W: I. Altman, C. M. Werner (red.), *Home Environments*. New York: Springer. DOI: 10.1007/978-1-4899-2266-3-7.
- Wilkinson, D. (2007). The multidimensional nature of social cohesion: Psychological sense of community, attraction, and neighboring. *American Journal of Community Psychology*, 40, 214–229. Pobrane z: <https://doi.org/10.1007/s10464-007-9140-1>.

- Wojciszke, B. (2010). *Sprawczość i wspólnotowość: Podstawowe wymiary spostrzegania społecznego*, Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Wojciszke, B., Cieślak, M. (2014). Orientacja sprawcza i wspólnotowa a wybrane aspekty funkcjonowania zdrowotnego i społecznego. *Psychologia Społeczna*, 9(3), 30.
- Wojciszke, B., Szlendak, M. A. (2010). Skale do pomiaru orientacji sprawczej i wspólnotowej. *Psychologia społeczna*, 5(1), 57–70.
- Vieno, A., Perkins, D. D., Smith, T. M., Santinello, M. (2005). Democratic school climate and sense of community in school: A multilevel analysis. *American Journal of Community Psychology*, 36(3–4), 327–341. DOI: 10.1007/s10464-005-8629-8.
- Vieno, A., Santinello, M., Pastore, M., Perkins, D. D. (2007). Social support, sense of community in school, and self-efficacy as resources during early adolescence: an integrative model. *American Journal of Community Psychology*, 39, 177–190. DOI: 10.1007/s10464-007-9095-2.
- Xu, Q., Perkins, D. D., Chow, J. C.-C. (2010). Sense of community, neighboring, and social capital as predictors of local political participation in China. *American Journal of Community Psychology*, 45, 259–271. DOI: 10.1007/s10464-010-9312-2.
- Young J. (1999). *The Exclusive Society*, London: Sage Publications.
- Zani, B., Cicognani, E., Albanesi, C. (2001). Adolescents' sense of community and feeling of unsafety in the urban environment. *Journal of Community and Applied Social Psychology*, 11, 475–489. Pobrane z: <https://doi.org/10.1002/casp.647>.